

WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY

TOM XIV (2017) № 3

s. 61-87

Agata Włodkowska-Bagan*

Polityka Rosji na obszarze poradzieckim

Russia's Policy Towards the Post-Soviet Space

Summary: Since the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics, the post-Soviet space permanently remains the priority dimension of Russia's foreign policy. In this text the post-Soviet space means group of states, which were established after the disintegration of the USSR in December 1991. Lithuania, Latvia and Estonia are excluded from this group of countries, because since the proclamation of their independence they have chosen the path of integration with the Western structures of cooperation. They do not participate in reintegration processes initiated by Russia such as: the Commonwealth of Independent States, the Collective Security Treaty Organization or the Eurasian Economic Union. The aim of the article is to analyze the Russia's policy towards the post-Soviet space, named in state documents concerning foreign and security policy as "the sphere of special interests" or "the near abroad". Undertaken analysis should provide the answers to the following questions: Why Russia is so determined to keep the post-Soviet space under control? What is the efficiency of Russia's policy towards "the near abroad"? Where can we find continuity and change in Russia's policy towards the post-Soviet states?

Keywords: Russia, the post-Soviet space, the post-Soviet states, foreign policy of the Russian Federation, the Collective Security Treaty Organization, the Eurasian Economic Union.

Политика России в постсоветском пространстве

Резюме: Постсоветское пространство непременно с распада СССР остается приоритетным направлением в иностранной политике России. Под понятием «постсоветское пространство» в этой статье понимается группа государств учрежденных в итоге распада СССР в декабре 1991 г. Литву, Латвию и Эстонию Автор не включает в эту группу, потому что

* Agata Włodkowska-Bagan, dr hab., prof. UJK, Instytut Polityki Międzynarodowej i Bezpieczeństwa, Wydział Prawa, Administracji i Zarządzania, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, e-mail: a.wlodkowska.bagan@gmail.com

с момента получения независимости они избрали путь интеграции со структурами Запада. Не принимают они тоже участия в инициированных Россией процессах ре-интеграционных таких как: Союз независимых государств (СНГ), Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) или Евразийский экономический союз (ЕАЭС). Целей статьи является анализ политики Российской Федерации в отношении к постсоветскому пространству определяемы в государственных документах о политике внешней и безопасности как «зона жизненных интересов» или «ближнее зарубежье». Анализ приносит ответы на следующие вопросы: Что определяет решимость России в поддержании постсоветских государств под своим контролем? Какова эффективность политики России на постсоветском пространстве? В чем проявляется преемственность и изменение российской политики в отношении рассматриваемого района?

Ключевые слова: Россия, постсоветское пространство, постсоветские государства, иностранная политика Российской Федерации, Союз независимых государств, Организация Договора о коллективной безопасности, Евразийский экономический союз.

Obszar poradziecki od 25 lat pozostaje kierunkiem priorytetowym w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej (FR). Często jest określany jako strefa żywotnych interesów lub „bliska zagranica”. Jego priorytetowe znaczenie dla Rosji podkreślane jest we wszystkich dokumentach programowych polityki zagranicznej, począwszy od 1993 roku, kiedy opublikowane zostały *Założenia polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej* (23 kwietnia 1993 roku). Dokument ten należy uznać za pierwszy, który określa priorytety międzynarodowej aktywności Rosji. Kolejne cztery koncepcje polityki zagranicznej FR (z 28 czerwca 2000 roku, 12 lipca 2008 roku, 18 lutego 2013 roku oraz 30 listopada 2016 roku) różnią się pod względem oceny wyzwań i zagrożeń oraz celów, a także środków i metod, co jest zrozumiałe z racji ewolucji stosunków międzynarodowych i środowiska międzynarodowego Rosji. Pomimo upływu ponad 25 lat państwa poradzieckie niezmiennie we wszystkich pięciu dokumentach programowych znajdują się na pierwszym miejscu wśród regionalnych priorytetów polityki rosyjskiej. O znaczeniu tego regionu w polityce FR może również świadczyć poświęcenie wyłącznie jemu *Strategii polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw-uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw* (z 14 września 1995 roku). Do obszaru poradzieckiego odnoszą się również *Koncepcje bezpieczeństwa narodowego* i *Doktryny wojenne FR*.

Priorytetowy charakter omawianego regionu wynika z postrzegania tego obszaru jako strefy żywotnych czy uprzywilejowanych intere-

sów FR, określanej często mianem „bliskiej zagranicy”, której Rosja ma obowiązek bronić. Deklaracja tego rodzaju padła 31 sierpnia 2008 roku (zatem krótko po publikacji *Koncepcji polityki zagranicznej FR* z roku 2008) z ust ówczesnego prezydenta Dmitrija Miedwediewa w audycji telewizyjnej¹. Obrona własnej strefy wpływów przy użyciu środków siłowych miała miejsce dwukrotnie – w sierpniu 2008 roku w Gruzji oraz w 2014 roku na Ukrainie.

1. Przyczyny zaangażowania FR na obszarze poradzieckim

O istotności omawianego obszaru w polityce FR decyduje kilka kwestii. Jedną z nich jest sąsiedztwo oraz pochodzące stamtąd wyzwania i zagrożenia, w tym m.in.: rzeczywista bądź potencjalna niestabilność związana z istnieniem zamrożonych (naddniestrzański, karabaski) i toczących się konfliktów (rosyjsko-ukraiński) oraz bliskością obszarów niestabilnych. Do takich zaliczyć należy Afganistan i Syrię, które generują zagrożenia związane z działalnością organizacji islamistycznych oraz przestępczych zajmujących się handlem bronią czy narkobiznesem². Część ze wspomnianych wyzwań, w tym poradzieckie konflikty i separatyzmy, w dużej mierze są kontrolowane i umiejętnie wykorzystywane przez FR do realizacji własnych celów.

Inną kwestią warunkującą zainteresowanie Rosji omawianym obszarem jest jego strategiczna lokalizacja. Strategiczny charakter omawianego obszaru dostrzegali choćby Halford J. Mackinder, według którego *Heartland* (rozległy obszar Eurazji)³ stanowi przestrzeń kluczową w dziejach świata i w rywalizacji o prymat w systemie światowym. Zgodnie z koncepcją Mackindera, zdobycie kontroli nad *Heartlandem* ma prowadzić do kontroli nad Wyspą Światową (*World-*

¹ Za: D. Trenin, *Russia's Spheres of Interest not Influence*, „The Washington Quarterly”, vol. 32, October 2009, no. 4, s. 3.

² Z Damaszku do Machaczkały w rosyjskim Dagestanie jest zaledwie około 1600 km. Nie jest to daleko, jeśli weźmiemy pod uwagę związki między dżihadystami z Bliskiego Wschodu, Kaukazu oraz Azji Centralnej.

³ Obszar *Heartlandu* rozciąga się od rzeki Wołgi do gór Wschodniej Syberii oraz od Morza Arktycznego aż do Himalajów; szerzej zob. H. J. MacKINDER, *Democrating Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*, New York 1944, s. 52.

-Island)⁴, a w ostateczności nad światem⁵. O ważności omawianego obszaru może również świadczyć fakt, że od czasów starożytnych przecinały się tam liczne szlaki komunikacyjne (Północ – Południe i Wschód – Zachód) oraz szlaki handlowe, m.in. Jedwabny Szlak. W czasach współczesnych strategiczna lokalizacja obszaru poradzieckiego była wykorzystywana m.in. przez NATO (Północny Korytarz Transportowy). Jej ważność dostrzegają również współczesne Chiny, wpisując ją w swój projekt transportowo-komunikacyjny One Belt, One Road (tzw. Nowy Jedwabny Szlak) oraz organizacje przestępcze trudniące się handlem bronią i narkobiznesem.

Duże zainteresowanie obszarem poradzieckim, który w 1991 roku na nowo wszedł do „wielkiej gry”⁶, doprowadziło do kształtowania się stref interesów na tym obszarze. W nowej „grze” swoje interesy mają tu zlokalizowane państwa zaangażowane w regionie już w przeszłości: Rosja, Chiny, Iran, Turcja oraz nowi „gracze” – Unia Europejska i Stany Zjednoczone. Aktywność tych aktorów na obszarze poradzieckim wynikała m.in. z dążenia do wypełnienia próżni politycznej, która pojawiła się tam po upadku ZSRR, oraz związanego z tym niebezpieczeństwa destabilizacji obszaru poradzieckiego. Nie bez znaczenia dla wszystkich zaangażowanych aktorów były również surowce naturalne, w tym przede wszystkim ropa naftowa i gaz ziemny, zlokalizowane w regionie kaspijskim. Wzrost zainteresowania i zaangażowania państw trzecich na obszarze poradzieckim wywołał w Rosji zaniepokojenie możliwością wyparcia jej ze strefy jej tradycyjnego oddziaływania, co podważyłoby jej mocarstwowy status. Mocarstwa posiadają bowiem swoje strefy wpływów, dla Rosji jest nią obszar poradziecki, będący kluczem do budowy rosyjskiej pozycji międzynarodowej⁷.

Zaangażowanie Rosji w omawianym obszarze jest także warunkowane znaczną liczbą ludności rosyjskiej i rosyjskojęzycznej mieszkającej w państwach poradzieckich. Po rozpadzie ZSRR liczba etnicznych

⁴ Światowa Wyspa w teorii MacKindera to połączony obszar Europy, Azji i Afryki, otoczony Oceanem, na którym znajdują się tzw. satelity Światowej Wyspy, tj. Ameryka Północna i Południowa, Australia oraz Malaje; szerzej zob. ibidem, s. 55, 57, 63.

⁵ „Who rules East Europe commands the *Heartland*; Who rules the *Heartland* commands the *World-Island*; Who rules the *World-Island* command the World”, ibidem, s. 113.

⁶ H. A. Нартов, *Геополитика: учебник для студентов вузов*, Москва 1999, s. 130–137.

⁷ R. Legvold, *Russia's Unformed Foreign Policy*, „Foreign Affairs”, vol. 80, September/October 2001, issue 5, s. 62.

Rosjan rozsianych po państwach poradzieckich wynosiła około 25 mln. Obecnie jest szacowana na 16–17 mln⁸. Wciąż liczna diaspora rosyjska jest wykorzystywana przez Rosję jako argument przemawiający za ingerencją w sprawy wewnętrzne państw, w których ona zamieszkuje. Pretekstem do ingerencji może być łamanie jej praw. Ludność ta może być również umiejętnie wykorzystywana w prowadzonej przez Rosję ofensywie informacyjnej. Zajęcie przez Rosję Krymu w marcu 2014 roku było argumentowane koniecznością ochrony ludności rosyjskiej i rosyjskojęzycznej. W marcu tego roku prezydent Putin stwierdził, że w sytuacji gdy akty przemocy ogarną dalsze wschodnie regiony Ukrainy, FR rezerwuje sobie prawo do ochrony swoich interesów i obrony mieszkającej tam ludności rosyjskojęzycznej⁹. Obserwowane poszerzanie kręgu osób, których Rosja jest gotowa bronić, o przedstawicieli rosyjskojęzycznych, a nawet prawosławnych, pozwala jej rozszerzać zasięg interesów i potencjalnych działań. Warto wspomnieć, że w latach 90. XX wieku i na początku wieku XXI zdecydowanie częściej niż dziś pojawiał się argument ochrony obywateli Rosji, którymi można było się stać w efekcie rozdawnictwa rosyjskich paszportów. Z tego rodzaju sytuacją mieliśmy do czynienia w Abchazji czy Osetii Południowej.

Wśród przyczyn zainteresowania Rosji omawianym regionem należy wymienić również wielowiekowe związki historyczne oraz kulturowe i religijne. Nie bez znaczenia są też powiązania ekonomiczne, będące pozostałością funkcjonowania w jednym organizmie państwowym, jakim było Imperium Rosyjskie i ZSRR.

Rosji dotyczy również tzw. syndrom imperialny, przejawiający się w potrzebie bycia mocarstwem. Mocarstwowe sentymenty są obecne tak w wypowiedziach rosyjskich polityków, jak i w świadomości społeczeństwa rosyjskiego. Wielu Rosjan niedostatki ekonomiczne rekompensuje świadomością bycia obywatelem wielkiego i silnego państwa – Wielkiej Rosji. Chęć utrzymania kontroli nad państwami, które do grudnia 1991 roku pozostawały częścią ZSRR, wzmacnia wspomniana już bliskość geograficzna. Jest to również podyktowane dążeniem

⁸ M. Jaroszewicz, A. Dubas, *Roczny bilans rosyjskiego programu repatriacyjnego*, „Tydzień na Wschodzie”, OSW, 22.08.2007, nr 19, s. 10.

⁹ Владимир Путин: Россия оставляет за собой право защитить проживающее в Крыму русскоязычное население, RT, 02.03.2014, <https://russian.rt.com/article/23429> [grudzień 2016].

do samoobrony i bezpieczeństwa. Samoobronę należy rozumieć jako zapewnienie przetrwania nie tylko państwa, ale także rosyjskiego stanu posiadania i mocarstwowego statusu, który jest podstawą odrodzenia Rosji.

2. Cele polityki FR na obszarze poradzieckim

Lektura dokumentów programowych polityki zagranicznej FR pozwala wskazać deklaratywne cele FR wobec obszaru poradzieckiego oraz uchwycić ich ciągłość, ale i zmienność. Celem, który pojawiał się w pierwszych rosyjskich dokumentach, było dążenie do odzyskania pełnej kontroli nad radziecką bronią jądrową. Wraz z pełnym przejęciem radzieckiego arsenału jądrowego przez FR w 1997 roku cel ten zniknął. Nie występuje już w *Koncepcji polityki zagranicznej FR* z 2000 roku. Reintegracja obszaru poradzieckiego pojawia się we wszystkich redakcjach koncepcji, jako że niezmiennie pozostaje ważnym celem polityki rosyjskiej w regionie. Dostrzegalne jest jednak inne rozkładanie akcentów. W pierwszych dokumentach programowych polityki zagranicznej Rosji ugrupowaniem kluczowym była Wspólnota Niepodległych Państw. Wraz z niską efektywnością WNP na znaczeniu zyskują ugrupowania o ograniczonym członkostwie i w wybranych obszarach. Obecnie za kluczowe postrzegane są przez Rosję Eurazjatycka Unia Gospodarcza (EaUG) i Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (OUBZ). W dokumencie z 2016 roku WNP pojawia się dopiero na trzecim miejscu¹⁰. Wśród pozostałych celów deklaracyjnych z dokumentu z 2016 roku należy wymienić: pogłębienie integracji politycznej, wojskowej i gospodarczej przestrzeni byłego ZSRR pod przywództwem Rosji, co ma służyć utrzymaniu zależności politycznej, ekonomicznej i w wymiarze bezpieczeństwa. Celami deklarowanymi są też zdynamizowanie współpracy w ramach WNP oraz uregulowanie konfliktów wokół Rosji, a także niedopuszczenie do ich rozprzestrzeniania się na terytorium FR. Faktycznym celem

¹⁰ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 30 ноября 2016 г.), Министерство иностранных дел РФ, http://www.mid.ru/ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptlCk6B6Z29/content/id/2542248?p_p_id=101_INSTANCE_CptlCk6B6Z29&_101_INSTANCE_CptlCk6B6Z29_languageId=ru_RU [grudzień 2016].

Rosji jest nie tyle rozwiązanie, co ustabilizowanie (czytaj: zamrożenie konfliktów), tak by można je było wykorzystać w dogodnym dla Rosji momencie i celu. Rosja deklaruje również dążenie do normalizacji stosunków z Gruzją i rozwoju stosunków z Ukrainą. Kluczowy do niedawna partner – Ukraina – w dokumencie z 2016 roku wspomniany został w jednym zdaniu, dotyczącym konieczności rozwiązania „wewnętrznego konfliktu na Ukrainie” w oparciu o współdziałanie wszystkich zainteresowanych państw i instytucji międzynarodowych. Co symptomatyczne, w dokumencie z 2013 roku wśród państw WNP to Ukraina jest określana mianem priorytetowego partnera Rosji¹¹.

W związku ze wzrostem zainteresowania aktorów trzecich obszarem poradzieckim, w interesie Rosji znajdują się również eliminacja ich wpływów oraz utrzymanie i umocnienie własnej pozycji na obszarze poradzieckim. Wspomniane wyżej cele, takie jak reintegracja obszaru poradzieckiego służąca w dużej mierze utrzymaniu stanu podporządkowania państw poradzieckich FR, są także sposobem na ograniczenie oddziaływania państw trzecich i ich organizacji międzynarodowych w regionie postrzeganym przez Moskwę jako strefa jej żywotnych interesów.

FR próbuje reintegrować przestrzeń poradziecką na zasadzie kręgów koncentrycznych z Rosją jako rdzeniem. Pierwszym kręgiem odpowiadającym zainteresowaniom Moskwy i jej projektom reintegracyjnym ma być *russkij mir*, w skład którego wchodzi przede wszystkim Rosja, Ukraina, Białoruś oraz część Kazachstanu. Europejski wybór Ukraińców i toczący się konflikt z Rosją utrudniają włączenie tego państwa w projekty reintegracyjne Władimira Putina. Grupa państw wchodzących do pierwszego kręgu, w związku z wdrażaniem kluczowej dla Rosji inicjatywy Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, została poszerzona o Armenię i Kirgistan. Wszystkie te państwa wchodzi również w skład drugiego ważnego dla Rosji ugrupowania – Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. Państwa członkowskie obu organizacji (Armenia, Białoruś, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan) stanowią kluczowy dla Rosji krąg, obejmujący państwa zależne

¹¹ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 12 февраля 2013 г.), Министерство иностранных дел РФ, http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptlCkB6BZ29/content/id/122186 [grudzień 2016].

z różnych względów od FR i w największym stopniu przystające na rosyjską dominację. Większość z nich to państwa słabe, pozostające w izolacji lub narażone na niestabilność.

Drugi krąg stanowią pozostałe republiki byłego Związku Radzieckiego (z wyjątkiem państw bałtyckich), będące poza EaUG oraz OUBZ, tj. Mołdawia, Gruzja, Azerbejdżan, Uzbekistan i Turkmenistan.

W kręgu imperialnych ambicji Rosji znajdują się wciąż Gruzja i wspomniana wcześniej Ukraina, które odpowiednio od 2008 i 2014 roku dystansują się od FR i tworzonych przez nią organizacji¹². Szczególnie Ukraina ma priorytetowe znaczenie w projekcie mocarstwowym Rosji. Jest dużym i ludnym państwem słowiańskim (z liczną mniejszością rosyjską), sercem „Świętej Rusi”, o strategicznej lokalizacji między Rosją a UE i NATO. Według Zbigniewa Brzezińskiego, bez Ukrainy koncepcja rosyjskiego imperium nie może być w pełni zrealizowana. Bez Ukrainy Rosja może mieć jedynie status imperium azjatyckiego, nie będzie jednak mocarstwem spinającym Europę i Azję, czego pragnie¹³. Status mocarstwa azjatyckiego nie spełnia rosyjskich ambicji. Wciąga ją ponadto w region obcy, niestabilny oraz zagospodarowywany przez tzw. imperia wschodzące – Chiny i Indie.

3. Płaszczyzna polityczna i bezpieczeństwa

Jak wspomniano, jednym ze sposobów na utrzymanie i umocnienie własnych wpływów na obszarze poradzieckim są rosyjskie próby jego reintegracji. Służyć ma to również ograniczaniu wpływów aktorów trzecich w regionie. Organizacjami kluczowymi w wymiarze politycznym i bezpieczeństwa dla Rosji są: Wspólnota Niepodległych Państw, Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym, a także Szanghajska Organizacja Współpracy (SOW).

Powstała 8 grudnia 1991 roku WNP jest najstarszym ugrupowaniem funkcjonującym na obszarze poradzieckim. Celem powołania Wspólnoty było utrzymanie wpływów rosyjskich w regionie, a dzięki

¹² Gruzja pozostaje poza strukturami inspirowanymi przez Moskwę. Ukraina jest zaliczana do członków WNP (nie ratyfikowała statutu ugrupowania), obecnie nie uczestniczy jednak w spotkaniach Wspólnoty.

¹³ Z. Brzeziński, *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, przeł. T. Wyżyński, Warszawa 1998, s. 46.

temu zapewnienie Rosji powrotu na arenę międzynarodową w randze mocarstwa z własną strefą wpływów. Wspólnota miała być również sposobem utrzymania powiązań kulturowych i językowych między Rosją a państwami członkowskimi. Bywa również wykorzystywana w celu gromadzenia poparcia odnośnie do spraw wykraczających poza region. Na przykład 21 czerwca 2000 roku przyjęto *Deklarację dotyczącą podtrzymywania strategicznej stabilności*, w której powtórzono argumenty rosyjskie związane z jej sprzeciwem wobec budowy systemu tarczy antyrakietowej. Jednocześnie żadne z państw Wspólnoty nie uznało państwowości ani Abchazji, ani Osetii Południowej. Żaden z członków nie uznał również *de iure* aneksji Krymu.

Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym jest kontrolowanym przez Rosję systemem bezpieczeństwa zbiorowego¹⁴. Początki tej organizacji wiążą się z zawarciem w 1992 roku przez FR i część byłych republik ZSRR (Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Gruzja, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan i Uzbekistan) traktatu taszkenckiego¹⁵. Został on prolongowany w roku 1999¹⁶, a w 2003 zinstytucjonalizowany, przybierając formę OUBZ¹⁷. Zawarcie w 1992 roku traktatu taszkenckiego związane było z próbą wypełnienia luki w sektorze bezpieczeństwa, powstałej na obszarze byłego ZSRR, oraz z oddaleniem groźby wstępowania do innych sojuszy państw będących stroną traktatu. Podobnie jak traktat taszkencki, OUBZ jest sposobem eliminacji obcych wpływów wojskowych w części państw poradzieckich. W tym celu w grudniu 2011 roku wprowadzono zasadę, zgodnie z którą na terytorium państw członkowskich organizacji żadne nowe bazy wojskowe nie mogą być zakładane bez uprzedniej zgody wszystkich członków. Dzięki temu Rosja uzyskała większą konsolidację OUBZ oraz prawo własnego weta w sprawie baz wojskowych państw trzecich na terytorium krajów członkowskich.

¹⁴ Turkmenistan i Mołdawia zdecydowały się na politykę neutralności.

¹⁵ Traktat o bezpieczeństwie zbiorowym jest równocześnie sojuszem wojskowym, na co wskazuje art. 4 traktatu taszkenckiego, *Договор о коллективной безопасности*, Taszkent, 15.05.1992, http://www.odkb.gov.ru/start/index_azb.htm [grudzień 2016].

¹⁶ Udziału w traktacie nie przedłużyły wtedy jednak Azerbejdżan, Gruzja i Uzbekistan.

¹⁷ W latach 2006–2012 członkiem OUBZ ponownie stał się Uzbekistan. Po śmierci prezydenta Isłoma Karimowa we wrześniu 2016 roku i zmianie władzy w tym państwie ponowne członkostwo w OUBZ nie jest wykluczone.

Utworzone przez Rosję ugrupowania należy uznać za zinstytucjonalizowaną dominację, jako że wszystkie były i są budowane wokół Rosji oraz służą głównie jej interesom, ograniczając jednocześnie pole manewru słabszym państwom członkowskim. Próby wyłamania się spod dominacji rosyjskiej mogą pociągać za sobą siłowe „przywołanie do porządku” lub zastosowanie innych form nacisku.

Organizacją, która umożliwi Moskwie, ale i Pekinowi, wywieranie presji na słabszych członków, jest powołana przez te państwa w czerwcu 2001 roku Szanghajska Organizacja Współpracy¹⁸. Oprócz FR i ChRL w jej skład wchodzi Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan i Uzbekistan. Dla Rosji i Chin SOW (tak jak WNP i OUBZ wyłącznie dla Rosji) jest sposobem wsparcia ich postulatów wykraczających poza obszar Azji Centralnej. Na przykład w czerwcu 2003 roku SOW przyjęła deklarację podkreślającą rolę ONZ w rozwiązywaniu sporów i piętnującą unilateralne działania Stanów Zjednoczonych¹⁹. Mając świadomość wzrostu tak znaczenia i wpływów Chin w świecie, jak i zainteresowania państwami Azji Centralnej, Rosja wykorzystuje SOW do ograniczania swobody działań Chin w Azji Centralnej, m.in. poprzez skupianie uwagi Pekinu na problemach związanych z terroryzmem, separatyzmem i przestępczością zorganizowaną. Działalność SOW koncentruje się na wymiarze bezpieczeństwa, tj. przeciwdziałaniu separatyzmowi, terroryzmowi oraz ekstremizmowi islamskiemu w Azji Centralnej.

Wzmocnieniu pozycji Rosji w państwach poradzieckich służyć ma również upowszechnianie własnego modelu ustrojowego – „demokracji suwerennej”²⁰, oraz wspieranie przywódców przychylnych Rosji i jej projektom reintegracyjnym. „Suwerenna demokracja” ma być remedium na „kolorowe rewolucje” i poszerzanie wpływów in-

¹⁸ Proces instytucjonalizacji rozpoczął się w 1996 roku wraz z podpisaniem układu szanghajskiego przez Rosję, Chiny, Kazachstan, Kirgistan i Tadżykistan o środkach budowy zaufania wojskowego w strefie przygranicznej. Rok później na mocy porozumienia moskiewskiego państwa te zawarły porozumienie o redukcji sił zbrojnych w regionie przygranicznym. W 2000 roku do „Szanghajskiej Piątki” dołączył Uzbekistan. W lipcu 2000 roku ustanowiono Centrum Antyterrorystyczne w Biszkeku.

¹⁹ Por. F. Shaolei, *China – US – Russia Trilateral Relations and the Restructuring of the Global Order*, [w:] Y. Hao, *Sino-American Relations. Challenges Ahead*, Farnham 2010, s. 134.

²⁰ Zob. R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007. Por. A. Okara, *Sovereign Democracy: A New Russian Idea or a PR Project?*, „Russia in Global Affairs”, July-September 2007, no. 2, http://eng.globalaffairs.ru/number/n_9123 [marzec 2013]; I. Krastiew, *Demokracja nieufnych. Eseje polityczne*, przeł. M. Sutowski, Warszawa 2013, s. 97–115.

nych aktorów w państwach poradzieckich. „Demokracja suwerenna” poza granicami FR jest promowana przez rosyjskie środki masowego przekazu oraz tzw. GoNGO’s (Government Non-Governmental Organizations), czyli „organizacje pozarządowe” (wspierane przez Kreml). Jedną z nich jest Kaukaski Instytut na rzecz Demokracji²¹. Ekonomiczne i polityczne wsparcie prorosyjskich przywódców ma służyć realizacji celu ogólnego FR, jakim jest utrzymanie rosyjskich wpływów na obszarze poradzieckim, dla których wyzwaniem może być demokracja liberalna. Ponadto wspierane świeckie i autorytarne reżimy w państwach Azji Centralnej i Azerbejdżanie gwarantują powstrzymywanie fundamentalizmu islamskiego w regionie. O wsparcie Moskwy zabiegają również przywódcy państw omawianego regionu oraz tzw. quasi-państw. Istnienie tych ostatnich jest konsekwencją zamrożonych konfliktów, które wybuchwały na obszarze poradzieckim w latach 90. XX wieku. Należy mieć świadomość, że ówczesnych konfliktów (w Naddniestrzu czy na Kaukazie Południowym) Rosja nie inicjowała, potrafiła jednak wykorzystać je do własnych celów. Z jednej strony stając się głównym mediatorem oraz twórcą porozumień i ich gwarantem, a z drugiej wspierając separatystów²². Rosja była i wciąż jest zdolna, o czym świadczy destabilizacja Ukrainy, zarządzać konfliktami i (nie)stabilnością państw poradzieckich. Wsparcie dla quasi-państw przybiera formę pomocy wojskowej (dozbrajanie), wsparcia tak politycznego (stronniczość w mediacjach), jak i gospodarczego (ekonomiczna pomoc dla zbuntowanych republik). Jednoczesne zaangażowanie Rosji w konflikty (np. przez wspieranie separatyzmów) i w mediacje pozwala jej osiągnąć kilka celów. Dzięki temu Rosja jest zdolna utrzymać konflikt w stanie „zamrożenia”, co pozwala jej wykorzystywać go jako instrument nacisku lub „odmrozić” go w dogodnym dla siebie momencie²³. Utrzymanie stanu obecnego w przypadku uznanych przez Rosję Osetii Południowej i Abchazji pozwala ponadto zapewnić dodatkową stałą obecność (także wojskową) na Kaukazie Południowym (oprócz baz w Armenii). Istnienie „zamrożonych”

²¹ Zob. Kaukaski Instytut na rzecz Demokracji, <http://www.caucasusid.com/about/>.

²² Wspierała np. separatystów naddniestrzańskich, karabaskich, wschodnioukraińskich.

²³ Szerzej zob. A. Legucka, „Rozmrażanie” konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 11 (2013), z. 4, *Bezpieczeństwo na obszarze poradzieckim: implikacje wewnętrzne i zewnętrzne*, T. Stępniewski, A. Gil (red.), s. 81–108.

konfliktów oraz niejednoznaczny status Abchazji i Osetii Południowej uniemożliwiają ponadto członkostwo Gruzji w NATO. Podobnie rzecz się ma ze zdestabilizowaną Ukrainą, która ma niewielkie szanse na członkostwo w NATO czy w Unii Europejskiej. Mediacja w konflikcie pozwala z kolei zgłaszać propozycje jego rozwiązania zgodnie z własnym interesem, a przez to uzyskać wpływ na politykę państwa, którego dotyczą mediacje. Rosyjskie propozycje federalizacji Mołdawii czy Ukrainy miały prowadzić do sytuacji, w której zbuntowane prowincje (popierane przez Moskwę) miałyby nieporównywalny do potencjału ludnościowego i terytorialnego wpływ na politykę całego państwa.

Oprócz wyżej wymienionych działań w swej polityce wobec państw poradzieckich Rosja dwukrotnie (w 2008 roku w Gruzji i w 2014 roku na Ukrainie) użyła siły, co stało się manifestacją obrony przez FR jej strefy interesów. Pięciodniowa wojna, a następnie uznanie państwowości abchaskiej i południowoosetyjskiej pozwoliły Rosji uprawomocnić własną obecność w Abchazji i Osetii Południowej w oparciu o zawarte z nowo uznanymi państwami umowy dotyczące współpracy wojskowej i rosyjskich baz wojskowych w Gudaucie (Abchazja) i Cchinwali (Osetia Południowa)²⁴. Na skutek aneksji Krymu w marcu 2014 roku Rosja zapewniła sobie również stałą obecność na Półwyspie. Prorosyjscy separatyści we wschodniej Ukrainie oraz wspierający ich rosyjscy żołnierze również zapewniają FR obecność (także wojskową) w tym regionie.

Rosyjskie bazy wojskowe znajdują się w większości państw poradzieckich. Ich utrzymywanie traktowane jest przez Moskwę jako sposób na umocnienie własnej pozycji na obszarze poradzieckim oraz szerzej – w skali międzynarodowej. Moskwa stara się w każdym z subregionów obszaru poradzieckiego mieć swoje bazy oraz ograniczać obecność wojskową pozostałych mocarstw. Jak wspomniano, w 2011 roku do *Statutu OUBZ* został wprowadzony zapis o zakazie rozmieszczania w państwach członkowskich nowych baz państw trzecich. Na obszarze poradzieckim Rosja posiada bazy wojskowe: w Naddniestrzu, na anektowanym w 2014 roku Krymie, na Białorusi, w Armenii, Kirgistanie, Tadżykistanie oraz w Kazachstanie.

Użycie siły przeciwko Ukrainie w 2014 roku nie zakończyło agresywnych działań FR wobec tego kraju. Destabilizacja Ukrainy poprzez

²⁴ Ponadto na mocy umowy z Abchazją otworzyła bazę morską w Oczamczirze i Suchumi.

wsparcie wschodnioukraińskich separatystów jest elementem wojny hybrydowej prowadzonej przez Rosję na Ukrainie. W konfliktach tzw. czwartej generacji, w tym w wojnach hybrydowych, brak jest formalnego wypowiedzenia wojny, przeciwnik jest zdecentralizowany lub ukryty (żołnierze są trudni do zidentyfikowania), działania sił specjalnych są stale prowadzone, nie ma wyraźnie zarysowanego frontu działań zbrojnych, podejmowana jest również agresywna kampania propagandowa²⁵. Wszystkie te elementy odnajdziemy w konflikcie, który toczy się na terytorium Ukrainy. Nigdy nie doszło do formalnego wypowiedzenia wojny, zatem Rosja oficjalnie nie jest stroną konfliktu. Przeciwnikiem dla Ukrainy byli/lub są funkcjonariusze rosyjskich służb specjalnych, żołnierze rosyjscy oraz wspierani przez Rosję separatyści (nazywani przez władze ukraińskie terrorystami). Front działań zbrojnych również nie jest wyraźnie zarysowany, a w środkach masowego przekazu prowadzona jest kampania propagandowa skierowana do Rosjan i mieszkańców wschodniej Ukrainy oraz Krymu, społeczeństw państw poradzieckich oraz społeczeństw zachodnich. Na wielopłaszczyznowy charakter działań rosyjskich przeciwko Ukrainie nakłada się ponadto nieustająca presja ekonomiczna, działalność ofensywna w cyberprzestrzeni oraz wielokierunkowe działania dyplomatyczne (m.in. próby dyskredytowania państwa ukraińskiego)²⁶.

4. Płaszczyzna ekonomiczna

Federacja Rosyjska pozostaje kluczowym partnerem handlowym państw poradzieckich, co pozwala jej wykorzystywać szereg środków i metod z tym związanych. Dążeniem Rosji jest utrzymanie zależności

²⁵ Zob. np. B. B. Власюк, Я. В. Карман, *Деякі основи поняття «гібридна війна» в міжнародному праві*, <http://lclaw.knu.ua/index.php/item/207-deyaki-osnovy-ponyattya-hibrydna-viyna-v-mizhnarodnomu-pravi-vlasiuk-v-v-karman-ya-v> [styczeń 2017]; M. Сунгуровський, *Гібридна війна: уроки російсько-українського конфлікту*, http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1256 [styczeń 2017]; V. Gerasimov, *Tsennost Nauki v Predvidnenni*, „Voenno-promyshlenni Kurier”, 27.02.2013, <http://www.vpk-news.ru/articles/14632>; F. G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century*, Potomac Institute for Policy Studies Arlington, Virginia, December 2007; A. Monaghan, *Putin's Way of War. The 'War' in Russia's 'Hybrid Warfare'*, „Parameters”, Winter 2015–2016, 45 (4), s. 65–74; O. Wasiuta, *Geneza pojęcia i zmiany podejścia do wojny hybrydowej w zachodnim dyskursie politycznym i wojskowym*, „Przegląd Geopolityczny”, 2016, nr 17, s. 35.

²⁶ Ł. Skoneczny, *Wojna hybrydowa – wyzwanie przyszłości? Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” (Wydanie specjalne: *Wojna hybrydowa*), 2015, s. 39–50.

ekonomicznej i energetycznej państw poradzieckich oraz utworzenie wspólnej przestrzeni gospodarczej z dominującą pozycją Rosji. Tak jak w sferze politycznej, budowa ugrupowań ekonomicznych z FR w centrum ma służyć utrzymaniu dominującej pozycji Rosji w regionie, a w obliczu wzmacniania się wpływów państw trzecich ograniczeniu ich oddziaływania. Ma to również pomóc równoważyć wpływy Unii Europejskiej, podważającej pozycję Rosji na obszarze poradzieckim. Jak wspomniano, w obliczu niskiej efektywności integracji w ramach WNP, Rosja skupiła się na zacieśnianiu współpracy w węższym kręgu i w wybranych obszarach. Obecnie priorytetowym projektem integracji gospodarczej, forsowanym przez Rosję, jest Eurazjatycka Unia Gospodarcza (EaUG), która powstała 1 stycznia 2015 roku. W jej skład wchodzi: Armenia, Białoruś, Kazachstan, Kirgistan i Rosja. Dzięki EaUG Moskwa będzie w stanie wzmocnić swoje wpływy w regionie oraz uzyskać jeszcze łatwiejszy dostęp do tamtejszych rynków zbytu. Członkostwo w EaUG ograniczy bowiem państwom członkowskim reeksport towarów z UE i Chin na rynki WNP. EaUG zmniejszy też możliwość udziału państw członkowskich w projektach integracyjnych Zachodu i Chin, postrzeganych przez Rosję jako inicjatywy konkurencyjne czy nawet wrogie, jako że podważające dominację rosyjską w strefie jej żywotnych interesów. Za takie należy uznać Europejską Politykę Sąsiedztwa i Partnerstwo Wschodnie.

Obserwując integrację w ramach EaUG, trudno mówić o jej efektywności. Państwa członkowskie, z wyjątkiem Rosji, podchodzą do niej z dystansem. W szczycie, który miał miejsce 26 grudnia 2016 roku, udziału nie wzięła Białoruś, tocząca z Rosją szereg sporów, m.in. odnośnie do Kodeksu celnego EaUG, warunków dostaw ropy i gazu, statusu granicy rosyjsko-białoruskiej czy utworzenia rosyjskiej lotniczej bazy wojskowej pod Bobrujskiem²⁷. Coraz częstsze wypowiedzi rosyjskich polityków i urzędników państwowych podważające odrębność językową i narodową Białorusinów czy groźby użycia siły wobec Białorusi zniechęcają Mińsk do Rosji i jej inicjatyw. W grudniu 2016 roku wypowiedź tego rodzaju padła z ust dyrektora Rosyjskiego Instytu-

²⁷ K. Kłysiński, *Ryzyko eskalacji w stosunkach Mińsk–Moskwa*, „Analizy OSW”, 04.01.2017, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-01-04/ryzyko-eskalacji-w-stosunkach-minsk-moskwa> [styczeń 2017].

tu Studiów Strategicznych Leonida Rieszetnikowa. Zasugerował on, że prowadzenie zbyt samodzielnej polityki przez białoruskie władze może doprowadzić do powtórzenia tzw. scenariusza ukraińskiego²⁸. Także prezydent Kazachstanu Nursułtan Nazarbajew wielokrotnie podkreślał, że integracja w ramach Unii Eurazjatyckiej powinna łączyć się jedynie z gospodarką i w jak najmniejszym stopniu ograniczać suwerenność państw członkowskich. Obawy przywódców państw poradzieckich dotyczące rosyjskich projektów reintegracyjnych wynikają m.in. z wciąż żywych w pamięci doświadczeń rosyjskiej dominacji oraz wyraźnej dysproporcji między gospodarkami państw członkowskich i nierównych korzyści z integracji, które odnosi niemal wyłącznie Rosja²⁹.

Poza próbami reintegracyjnymi, FR stosuje presję gospodarczą, co ma pomóc jej utrzymać własne wpływy, ograniczyć aktywność aktorów trzecich oraz oddziaływać na politykę państw poradzieckich. Na przykład pod koniec 2012 roku, chcąc zachęcić Ukrainę do członkostwa w projektach reintegracyjnych, Rosja sugerowała możliwość obniżenia ceny za rosyjski gaz. Natomiast w marcu 2014 roku (już po aneksji Krymu) zachęty zastąpiła nasilona presja gospodarcza, która miała skłonić do przyjęcia rosyjskich warunków zakończenia kryzysu. Z racji przyłączenia Krymu do Rosji (razem z bazą rosyjskiej Floty Czarnomorskiej) podważono m.in. obowiązywanie zawartego w lutym 2010 roku porozumienia „flota za gaz”. Zgodnie z tą umową, w zamian za trzydziestoprocentowe obniżenie ceny za rosyjski gaz (nie więcej jednak niż 100 USD) Ukraina zgodziła się przedłużyć stacjonowanie Floty Czarnomorskiej w sewastopolskim porcie o 25 lat (do 2042 roku)³⁰. Dla pogrążonej w długotrwałej recesji ukraińskiej gospodarki jest to poważne zagrożenie, z którym nie jest w stanie sobie poradzić bez pomocy z zewnątrz. Oprócz nacisku gazowego Rosja stosuje również sankcje ekonomiczne, takie jak: zakaz importu

²⁸ «Белоруссия – это историческая часть России». Новый скандал Минска с Москвой, „Белорусские новости”, 16.01.2017, <http://naviny.by/article/20161222/1482403028-belorussiya-eto-istoricheskaya-chast-rossii-novyy-skandal-minska-s> [styczeń 2017].

²⁹ A. Krickovic, *Imperial nostalgia or prudent geopolitics? Russia's efforts to reintegrate the post-Soviet space in geopolitical perspective*, „Post-Soviet Affairs”, vol. 30, 2014, no. 6, s. 522–523.

³⁰ S. Matuszak, *Ukraińsko-rosyjski spór gazowy*, „Tydzień na Wschodzie”, OSW, 07.09.2011, nr 27 (187), <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2011-09-07/ukrainkorosyjski-spor-gazowy> [grudzień 2016].

produktów spożywczych, wody czy wina. Tego rodzaju działania zostały wymierzone w Gruzję czy Mołdawię, a także w Ukrainę. Intensyfikacja kontroli ukraińskich towarów spożywczych (głównie mięsa) w 2014 roku była argumentowana przez Rosję niewystarczającą kontrolą żywności przez służby ukraińskie, spowodowaną niespokojną sytuacją w kraju.

Podjęcie pracy na terenie FR przez wielu obywateli państw poradzieckich także jest wykorzystywane jako instrument nacisku. Deportacje, obławy czy prawne ograniczanie dostępu do rosyjskiego rynku pracy są szczególnie dotkliwe dla państw, których wpływy do budżetów domowych (a pośrednio państwowych) pochodzą od gasterbeiterów. Takim państwem jest m.in. Tadżykistan. W styczniu 2016 roku liczba Tadżyków podejmujących pracę w Rosji wynosiła 862 tys., natomiast wartość przekazów pieniężnych w 2016 roku – 3,83 mld USD (w stosunku do wysokości PKB to 41 proc.)³¹. Częstym działaniem Rosji jest również przejmowanie kontroli nad przedsiębiorstwami państw poradzieckich. W 2011 roku rosyjski Gazprom uzyskał np. 100 proc. akcji w białoruskim Biełtransgazie (pierwsze 50 proc. nabył w latach 2007–2010, a drugie 50 proc. pod koniec 2011 roku).

Rosja stosuje również pozytywne metody oddziaływania, takie jak wsparcie gospodarcze i finansowe państw poradzieckich. Dostarcza np. surowce energetyczne po cenach preferencyjnych państwom bliżej współpracującym z Rosją. W związku z pogorszeniem sytuacji ekonomicznej Rosji, metoda ta jest rzadziej stosowana. Moskwa udziela również kredytów. W 2010 roku pożyczka została udzielona pogrążającej się w kryzysie Białorusi. 3 mld USD pochodziły z Eurazjatyckiego Funduszu Antykryzysowego (w ramach Eurazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej³²), którego głównym donorem o decydującym głosie jest Rosja. Kolejny kredyt w wysokości 2 mld USD został udzielony Białorusi przez Eurazjatycki Fundusz Stabilizacji i Rozwoju (EaFSiR)³³

³¹ J. Lang, *Tadżykistan: chroniczna stagnacja*, „Komentarze OSW”, 15.06.2016, nr 200.

³² Eurazjatycka Wspólnota Gospodarcza, która powstała w 2000 roku, została rozwiązana w październiku 2014 roku w związku z powstaniem Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej. W jej skład wchodziło 5 państw: Białoruś, Kazachstan, Kirgistan, Rosja i Tadżykistan. Zob. Евразийский экономический союз, <http://www.eaeunion.org/?lang=ru#info> [grudzień 2016].

³³ Eurazjatycki Fundusz Antykryzysowy został przekształcony w Eurazjatycki Fundusz Stabilizacji i Rozwoju. Jest on zarządzany przez powstały w 2006 roku Eurazjatycki Bank Rozwoju, w skład którego wchodzi: Rosja, Kazachstan, Armenia, Białoruś, Kirgistan i Tadżykistan.

w marcu 2016 roku. Latem tego samego roku EaFSiR udzielił Tadżykistanowi kredytu w wysokości 40 mln USD.

Utrzymanie monopolu na tranzyt surowców energetycznych do państw poradzieckich i do Unii Europejskiej niezmiennie pozostaje celem FR, podobnie jak uniezależnienie się od państw tranzytowych, takich jak Ukraina czy Białoruś. Między innymi w tym celu Rosja forsowała budowę gazociągu Nord Stream 1, a obecnie jest zaangażowana w budowę jego drugiej nitki (Nord Stream 2). Dzięki tym projektom Rosja może ograniczyć tranzyt przez Ukrainę i zyskać bezpośredni dostęp do rynku niemieckiego (nie tylko dostarcza surowiec do Niemiec, ale i odpowiada za jego przesył). Po uruchomieniu obu nitek Północnego Potoku pozycje negocjacyjne Ukrainy i Białorusi znacznie osłabną. Budowa obu tras podważa ponadto europejską solidarność energetyczną, co również leży w interesie Rosji. Plany rosyjskie obejmowały także budowę rurociągu nazywanego Południowym Potokiem (South Stream), którym rosyjski i centralnoazjatycki gaz miał być tłoczony do Austrii i Włoch. Trasa miała omijać terytorium Ukrainy, co w jeszcze większym stopniu pozwalałoby na ograniczenie użycia systemu rurociągów ukraińskich w przesyłce gazu do Europy. W grudniu 2014 roku Rosja zrezygnowała z budowy Południowego Potoku, co było spowodowane m.in. kwestiami finansowymi, piętrzącymi się problemami natury prawnej, w tym sprzeciwem Komisji Europejskiej. W 2016 roku Rosja porozumiała się jednak z Turcją odnośnie do budowy rurociągu Turkish Stream (Tureckiego Potoku), który jest projektem zastępującym Południowy Potok. Jego otwarcie planowane jest na 2019 rok. Nowy projekt, zamiast przez Morze Czarne do Bułgarii, będzie prowadził do Turcji i dalej do granicy z Grecją. Po 2019 roku przez Turkish Stream będzie można dostarczać do Unii Europejskiej 63 mld m³ gazu płynącego obecnie przez Ukrainę (wtedy też wygaśnie rosyjski kontrakt tranzytowy z Ukrainą). Otwarcie Tureckiego Potoku w połączeniu z działającymi już rurociągami Nord Stream pozwoli Rosji uzyskać uprzywilejowaną pozycję dostawcy gazu na południu Europy i na całym kontynencie.

Mimo efektywnej polityki rosyjskiej, na obszarze poradzieckim powstały trasy omijające terytorium Rosji. Są to: Baku – Tbilisi – Ceyhan, Baku – Tbilisi – Erzurum czy rurociąg z Azji Centralnej do Chin, a kolejne są planowane. Nieaktualny jest jednak unijny projekt gazociągu Nabucco.

5. Płaszczyzna kulturowa i informacyjna

Rosja dysponuje dużym potencjałem kulturowym i symbolicznym, który wykorzystuje w swej polityce wobec państw poradzieckich. Częste podobieństwa kulturowe i religijne oraz wieloletnie współistnienie w jednym państwie sprawiają, że kultura rosyjska jest traktowana jako „swoja”, „bliska”. Dodatkowym elementem wzmacniającym rosyjski potencjał kulturowy są – jak już wspomniano – Rosjanie mieszkający w państwach poradzieckich, którzy są nośnikami tradycji i kultury rosyjskiej. Obecność ludności rosyjskiej daje Rosji również możliwość ingerowania w sprawy wewnętrzne państw, często pod pretekstem ochrony tej ludności. Na początku lat 90. XX wieku o potencjale ludności rosyjskiej w państwach poradzieckich wspominał Siergiej Karaganow, według którego jest ona potężną enklawą ekonomiczną i polityczną, która będzie podstawą rosyjskich wpływów politycznych³⁴.

Wspólnota wiary (chrześcijaństwo wschodnie) odnosząca się do wielu państw poradzieckich (w najmniejszym stopniu do Azerbejdżanu i państw Azji Centralnej) zwiększa możliwość oddziaływania Rosji na kluczowe dla niej państwa. Od 2012 roku (powrót Władimira Putina na urząd prezydenta FR) Kreml w swej polityce wewnętrznej i zagranicznej coraz częściej zaczął się odwoływać do ideologii konserwatywnej oraz tradycji prawosławnej, w tym do tradycyjnych wartości moralnych i obyczajowych. Ma to służyć konsolidacji reżimu politycznego, szerszemu oddziaływaniu na państwa prawosławne oraz wzmacnianiu pozycji Rosji jako centrum alternatywnego ośrodka cywilizacyjnego na świecie. W związku z powyższym, obserwuje się wzrost obecności Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (RCP) w życiu publicznym, która została zaprzęgnięta przez rosyjskie władze do realizowania jej celów³⁵. O „sojuszu ołtarza i tronu” wspomina kilka dokumentów państwowych, w tym *Strategia bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej z 2009 roku*³⁶.

³⁴ С. А. Караганов, *Проблемы защиты интересов российско-ориентированного населения в ближнем зарубежье*, „Дипломатический вестник”, 1992, № 21–22, s. 43.

³⁵ Zob. K. Chawryło, *Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza a Rosji*, „Prace OSW”, grudzień 2015, nr 54.

³⁶ *Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года, Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537*, Министерство Spraw Za-

Zadania, jakie przed RCP stawia władza, to m.in.: integracja rosyjskiej ludności rozsianej po świecie, umacnianie rosyjskich wpływów na obszarze byłego ZSRR, w tym podtrzymywanie bliskości kulturowo-religijnej republik słowiańskich, tj. Rosji, Białorusi i Ukrainy. RCP często wspiera politykę Kremla w odniesieniu do interpretacji wydarzeń tak historycznych, jak i bieżących wydarzeń politycznych, promując w ten sposób interesy polityczne Rosji. Czyni to także w nawiązaniu do obecnej sytuacji na Ukrainie. W swym liście z sierpnia 2014 roku patriarcha Cyryl stwierdził, że na Ukrainie toczy się wojna religijna przeciwko rosyjskiemu prawosławiu, wspierana przez Zachód³⁷.

Należy podkreślić, że wykorzystywana przez rosyjskie władze koncepcja *rusckiego miru* została przejęta od Cerkwi, a następnie zmodyfikowana. Według koncepcji RCP, *ruskiej mir* to wschodni Słowianie będący częścią „Świętej Rusi” (Rosjanie, Ukraińcy i Białorusini), a także diaspory rosyjskojęzyczne i prawosławne w innych państwach świata. Są oni częścią jednego Kościoła i jednego narodu. Celem RCP jest skupienie wszystkich prawosławnych w jednym Kościele pod przewodnictwem Patriarchatu Moskiewskiego. Bliskość „tronu i ołtarza” pozwala również wykorzystywać argument braterstwa religijnego między Rosją a państwami z nią skonfliktowanymi lub odwoływać się do RCP jako instytucji łagodzącej spory czy podtrzymującej dialog. Władimir Putin często odwołuje się do prawosławnej wspólnoty czy braterstwa wyznania Rosjan i Gruzinów. W momencie pogorszenia w 2008 roku relacji rosyjsko-gruzińskich podtrzymywanie przyjaźni między dwoma narodami wzięły na siebie Gruzinińska Cerkiew Prawosławna oraz RCP. Patriarchat Moskiewski nieoficjalnie wspiera jednak separatyzm abchaski i południowoosetyjski. Pomaga tamtejszym duchownym i współpracuje z nimi, otwiera seminaria, dostarcza literaturę liturgiczną. Umacnia w ten sposób związki zbuntowanych regionów z Rosją³⁸, a tym samym osłabia powiązania z Gruzją oraz narusza jej terytorium kanoniczne.

granicznych FR, <http://www.mid.ru/bdcomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/8abb3c17eb3d2626c32575b500320ae4!OpenDocument> [grudzień 2016].

³⁷ Святейший Патриарх Кирилл призвал Предстоятелей Поместных Церквей возвысить голос в защиту православных христиан востока Украины, 14.08.2014, Русская Православная Церковь, <https://mospat.ru/ru/2014/08/14/news106782/> [grudzień 2016].

³⁸ A. Curanović, *Rosyjsko-kauckie sąsiedztwo w kontekście stosunków wyznaniowych*, [w:] *Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. Przeszość, teraźniejszość, przyszłość*, P. Olszewski, K. Borkowski

Sposobem na utrzymywanie własnych wpływów na obszarze poradzieckim jest promowanie języka rosyjskiego. Oprócz wykorzystania potencjału i możliwości Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej oraz ludności rosyjskiej i rosyjskojęzycznej, Rosja stworzyła w tym celu specjalne programy i instytucje. Jedną z nich jest powołana we wrześniu 2008 roku Federalna Agencja ds. WNP, Rodaków Mieszkających za Granicą i Międzynarodowej Pomocy Humanitarnej – Rossotrudnichestwo³⁹. Zadaniem Agencji są działania na rzecz zwiększania wpływów Rosji, szczególnie w obliczu „aktywnych działań innych państw na obszarze poradzieckim”, koordynowanie całości rosyjskiej współpracy w sferze kulturalnej i humanitarnej z państwami poradzieckimi oraz uzgadnianie działań diaspory rosyjskiej. Rossotrudnichestwo otwiera też ośrodki nauki i kultury. Popularyzacją języka i kultury rosyjskiej zajmuje się również powstała w 2007 roku Fundacja „Russkij mir”. Wspiera ona organizacje społeczne, akademickie i oświatowe, naukowe i oświatowe centra rusycystyczne (krajowe i zagraniczne), a także rosyjskie środki masowej informacji za granicą⁴⁰. Dodatkowym celem fundacji jest zakładanie rosyjskich szkół za granicą oraz uzupełnianie zagranicznych i rosyjskich magazynów bibliotek książkami, a także materiałami audiowizualnymi w języku rosyjskim.

Swoje wpływy w przestrzeni poradzieckiej Rosja buduje również poprzez utrzymywanie i wzmacnianie oddziaływania w wymiarze nauki i edukacji. Tego typu działalność wpisuje się w realizację celu, jakim jest promocja języka rosyjskiego. Współpraca edukacyjna i stypendialna jest istotna, jako że tworzy przyjazną bazę kontaktów na przyszłość. Rosja otwiera także oddziały rosyjskich uczelni w państwach „bliskiej zagranicy”. Państwowy Uniwersytet Moskiewski im. M. W. Łomonosowa otworzył filie w: Azerbejdżanie (Baku), na Ukrainie (Sewastopol), w Kazachstanie (Astana), w Uzbekistanie (Taszkent) i w Tadżykistanie (Duszanbe). W 2008 roku z inicjatywy moskiewskiego Uniwersytetu Przyjaźni Narodów powstała sieć uniwersytetów

(red.), Piotrków Trybunalski 2008, s. 390–391.

³⁹ Федеральное агентство по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству (Россотрудничество), <http://rs.gov.ru>; I. Zevelev, *Russia's Policy Toward Compatriots in the Former Soviet Union*, „Russia in Foreign Affairs”, January–March 2008, no. 1, http://eng.globalaffairs.ru/number/n_10351 [styczeń 2017].

⁴⁰ Russkiy Mir Foundation, <http://ruskiymir.ru/ruskiymir/en/fund/about>.

WNP (Сетевой университет СНГ). Celem inicjatywy jest stworzenie programu zbliżonego do unijnego programu Erasmus Mundus, który objąłby państwa WNP. Głównymi założeniami inicjatywy są poprawa jakości i atrakcyjności szkolnictwa wyższego oraz wzmocnienie współpracy i stosunków międzyinstytucjonalnych (wymiana studentów i wykładowców) w ramach szkolnictwa wyższego państw członkowskich WNP⁴¹.

Język rosyjski jest również popularyzowany poprzez tworzenie wspólnych uniwersytetów zakładanych w oparciu o porozumienia międzyrządowe, jak np. Rosyjsko-Kirgiski Uniwersytet Słowiański, Rosyjsko-Tadżycki Uniwersytet Słowiański i Rosyjsko-Armeński Uniwersytet. Rosja rozwija także współpracę z naukowcami z państw WNP w ramach Centrum Innowacyjnego w Skołkowie.

Popularyzacji kultury i języka rosyjskiego służyć mają również filmy i muzyka rosyjska oraz produkcje kultury popularnej nadawane przez rosyjskie kanały telewizyjne powszechnie dostępne w państwach „bliskiej zagranicy”. Wykorzystanie rosyjskich środków masowego przekazu w polityce FR wobec państw obszaru poradzieckiego służy realizacji kilku celów: oprócz promocji języka i kultury rosyjskiej, także utrzymywaniu łączności z ludnością rosyjską i rosyjskojęzyczną, kreowaniu pozytywnego międzynarodowego wizerunku Federacji Rosyjskiej, prezentowaniu własnej wizji świata oraz kształtowaniu opinii publicznej w państwach poradzieckich.

W prowadzonej ofensywie propagandowej (jest częścią wojny hybrydowej) Rosja wykorzystuje media – oprócz rosyjskojęzycznych krajowych stacji telewizyjnych, także wielojęzyczny kanał telewizyjny RT oraz uruchomioną w 2014 roku agencję informacyjną Sputnik. Pozwala to FR przedstawiać własny punkt widzenia, promować pozytywny wizerunek Rosji oraz jej działań międzynarodowych. W narracji rosyjskiej dotyczącej sytuacji we wschodniej Ukrainie, prezentowanej przez media państwowe, działania „separatystów” wschodnioukraińskich są nazywane wojną narodowo-wyzwoleńczą, a Ukraina pionkiem Ameryki w geopolitycznej grze. Na potrzeby ofensywy informacyjnej i propagandowej Rosja zatrudnia również tysiące trolli, blogerów

⁴¹ Сетевой университет СНГ, http://imp.rudn.ru/su_sng/.

wspierających rosyjską narrację, a także hakerów działających na rzecz Rosji w cyberprzestrzeni.

Wnioski

Obszar poradziecki jest postrzegany przez Rosję jako strefa żywotnych interesów, która pozwala jej utrzymywać wizerunek wielkiego mocarstwa. Oprócz tego, wśród uwarunkowań wpływających na zaangażowanie Moskwy w tym regionie należy wymienić: jego niestabilność oraz płynące z tego faktu wyzwania, zagrożenia oraz korzyści, strategiczną lokalizację, zaangażowanie innych aktorów międzynarodowych, surowce naturalne oraz liczną ludność rosyjską i rosyjskojęzyczną zamieszkującą państwa poradzieckie. Tym, co przesądza o rosyjskich działaniach wobec obszaru poradzieckiego, jest również tzw. odruch imperialny, tj. potrzeba bycia mocarstwem, a więc posiadania własnej strefy wpływów.

Chcąc dokonać oceny efektywności polityki FR wobec omawianego obszaru oraz jej ciągłości i zmienności, należy odpowiedzieć na trzy pytania: po pierwsze, czy Rosja racjonalnie ocenia sytuację międzynarodową i tę na obszarze byłego ZSRR, po drugie, czy racjonalnie dobiera środki i metody do deklarowanych celów oraz, po trzecie, w jakim stopniu deklarowane przez Rosję cele dotyczące obszaru poradzieckiego są realizowane?⁴². Analiza *Koncepcji polityki zagranicznej FR* z 2016 roku pozawala stwierdzić, że Rosja przeważnie właściwie diagnozuje sytuację międzynarodową, choć często przecenia własne możliwości i znaczenie⁴³. Niewątpliwie prawdziwe jest stwierdzenie, że współczesny świat przeżywa głębokie zmiany krajobrazu geopolitycznego, zmierzające do wykształcenia się policentrycznego systemu międzynarodowego. Nie można się również nie zgodzić z diagnozą, według której skutki turbulencji natury politycznej i gospodarczej są trudne do przewidzenia. W koncepcji dostrzeżono również geopolityczne przesunięcie punktu ciężkości struktury środowiska międzynarodowego na Wschód oraz słabnącą międzynarodową pozycję

⁴² A. Bryc, *Efektywność polityki zagranicznej państwa*, [w:] R. Zięba, *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, Toruń 2004, s. 196.

⁴³ Zob. *Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 30 ноября 2016 г.)*, op. cit.

Zachodu. W omawianym dokumencie zwrócono także uwagę na to, że czynniki gospodarcze, prawne, naukowe, demograficzne oraz informatyczne i informacyjne w równym stopniu co wojskowe oddziałują na stosunki międzynarodowe, a globalna rywalizacja toczy się też na poziomie wartości, modeli rozwoju i ideologii. W dokumencie przemilczano problemy, z jakimi boryka się FR, w tym przede wszystkim te natury ekonomicznej, kwestię łamania prawa międzynarodowego przez Rosję oraz jej rolę w destabilizowaniu Ukrainy i osłabianiu bezpieczeństwa w regionie poradzieckim.

Patrząc z perspektywy rosyjskiej, FR racjonalnie definiuje cele swojej polityki wobec obszaru poradzieckiego. Reintegracja obszaru poradzieckiego z Rosją w centrum, będąca jednym z celów FR, jest sposobem na wpisanie w wykształcający się policentryczny system międzynarodowy, którego Rosja chce być jednym z ośrodków. Bez odpowiedniego „zaplecza”, jakim są EaUG, OUBZ i WNP, uzyskanie pozycji centrum jednego z ośrodków cywilizacyjnych nie będzie możliwe. Reintegracja gospodarcza i w wymiarze bezpieczeństwa jest również sposobem radzenia sobie przez Rosję z turbulentną rzeczywistością międzynarodową. Deklarowany przez Rosję cel rozwiązania konfliktów na obszarze poradzieckim nie jest celem rzeczywistym i realizowanym. Jego wskazanie i odwoływanie się do niego wpływa jednak pozytywnie na wizerunek Rosji. Faktem jest, że konflikty na obszarze poradzieckim (z wyjątkiem rosyjsko-ukraińskiego) znajdują się w stanie „zamrożenia”, a więc nie zagrażają Rosji. Co więcej, mogą w dogodnym momencie posłużyć do realizacji rosyjskich celów. Trwający konflikt z Ukrainą, dzięki nieoficjalnemu zaangażowaniu Rosji na wschodzie Ukrainy i oficjalnemu uczestnictwu w wielostronnych negocjacjach, w dużym stopniu jest kontrolowany przez Moskwę. Utrzymanie *status quo*, tj. nierozwiązywanie poradzieckich konfliktów, a pozostawienie ich w stanie „zamrożonym” lub w stanie „wrzenia”, lecz nie zagrażającym Rosji, jest faktycznym jej celem. Ograniczenie wpływów państw trzecich na obszarze poradzieckim z perspektywy Rosji jest również racjonalne, pozwala bowiem utrzymać pozycję mocarstwa, tak w skali regionu, jak i poza nim.

Dokonując oceny doboru środków i metod, uznać należy, że Rosja odwołuje się do szerokiego ich wachlarza. W obliczu pogarszającej się sytuacji ekonomicznej państwa, ogranicza stosowanie preferencji cenowych na surowce energetyczne, usztywnia również warunki

przyznawania kredytów. Użycie siły przez FR wobec Gruzji i Ukrainy, a w przypadku tej ostatniej podtrzymywanie niestabilności i stałe prowadzenie działań hybrydowych, świadczy o determinacji Rosji w kwestii obrony własnej strefy wpływów. Warto zaznaczyć, że Rosja poszerza zakres stosowanych środków i metod. Obecnie promuje własny model ustrojowy, stosuje trolling, wykorzystuje blogerów i hakerów oraz otwiera wielojęzyczne kanały telewizyjne (RT) i multimedialne wielojęzyczne platformy informacyjne (Sputnik).

Przechodząc do oceny realizacji deklarowanych celów, należy stwierdzić, że znaczna ich część jest realizowana. Faktem jest, że w projektach reintegracyjnych nie uczestniczą wszystkie państwa poradzieckie. Nie wszystkie jednak są dla Rosji również ważne. W projektach reintegracyjnych nie uczestniczy państwo kluczowe, tj. Ukraina, co należy uznać za rosyjską porażkę. Użycie siły przeciwko Gruzji i Ukrainie niewątpliwie wpływa negatywnie (czasem jedynie okresowo) na postrzeganie Rosji, działa jednak dyscyplinująco na inne państwa poradzieckie. Argument możliwości zastosowania „wariantu ukraińskiego” pojawił się w odniesieniu do Kazachstanu i Białorusi. Ukraina jest obecnie niechętna, a nawet wroga Rosji. Jest jednak również niezdolna do pełnej i wielowymiarowej współpracy z Zachodem. Ponadto przedłużająca się niestabilność na wschodzie kraju, w połączeniu z już odczuwalnym zmęczeniem tematem Ukrainy w Europie i w USA, stwarza Rosji większe pole działania. Wyzwania natury wewnętrznej i międzynarodowej, przed jakimi stoją Unia Europejska i Stany Zjednoczone, w tym konieczność współpracy z Rosją m.in. na Bliskim Wschodzie, powodują, że kwestia ukraińska schodzi w agendzie Zachodu na dalszy plan.

Rosji nie udało się również zrealizować celu, jakim jest eliminacja wpływów aktorów trzecich na obszarze poradzieckim. Ich aktywność jest jednak ograniczona, co w dużej mierze jest następstwem sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej aktorów zaangażowanych w regionie. W przypadku Unii Europejskiej są to: konsekwencje tzw. brexitu czy napływu uchodźców. Wyraźne przesunięcie zainteresowania USA w kierunku Azji także ogranicza zaangażowanie Waszyngtonu na obszarze poradzieckim. Równie ważne jest zmniejszenie amerykańskiej aktywności w Afganistanie, co przekłada się na spadek znaczenia Azji Centralnej w polityce USA oraz wzrost zaangażowania Waszyngtonu w walkę z tzw. Państwem Islamskim i w konflikt syryjski. Istotna jest

także zmiana na stanowisku prezydenta Stanów Zjednoczonych. Donald Trump deklaruje możliwość zbliżenia z Rosją, które z kolei może prowadzić do zniesienia sankcji i ograniczenia działań amerykańskich na obszarze poradzieckim. Obserwowane zbliżenie rosyjsko-tureckie, wspólne projekty energetyczne oraz wspólne działania w Syrii (razem z Iranem) pozwalają przypuszczać, że aktywność Ankary i Teheranu na obszarze poradzieckim również zostanie ograniczona.

Prace nad tekstem ukończono w lutym 2017 roku.

Bibliografia

- Bäcker R., *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007.
- Bryc A., *Efektywność polityki zagranicznej państwa*, [w:] R. Zięba, *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, Toruń 2004.
- Brzeziński Z., *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, przeł. T. Wyżyński, Warszawa 1998.
- Chawryło K., *Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji*, „Prace OSW”, nr 54, grudzień 2015.
- Curanović A., *Rosyjsko-kaukaskie sąsiedztwo w kontekście stosunków wyznaniowych*, [w:] *Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, P. Olszewski, K. Borkowski (red.), Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski 2008.
- Gerasimov V., *Tsennost Nauki v Predvidenniye*, „Voenno-promyshlenni Kurier”, 27.02.2013, <http://www.vpk-news.ru/articles/14632>.
- Hoffman F. G., *Conflict in the 21st Century*, Potomac Institute for Policy Studies Arlington, Virginia, December 2007.
- Jaroszewicz M., Dubas A., *Roczny bilans rosyjskiego programu repatriacyjnego*, „Tydzień na Wschodzie”, OSW, 22.08.2007, nr 19.
- Kłyński K., *Ryzyko eskalacji w stosunkach Mińsk–Moskwa*, „Analizy OSW”, 04.01.2017.
- Krastiew I., *Demokracja nieufnych. Eseje polityczne*, przeł. M. Sutowski, Warszawa 2013.
- Krickovic A., *Imperial nostalgia or prudent geopolitics? Russia's efforts to reintegrate the post-Soviet space in geopolitical perspective*, „Post-Soviet Affairs”, vol. 30, 2014, no. 6.
- Lang J., *Tadżykistan: chroniczna stagnacja*, „Komentarze OSW”, 15.06.2016, nr 200.
- Legucka A., *„Rozmrażanie” konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 11 (2013), z. 4, *Bezpie-*

- czeństwo na obszarze poradzieckim: implikacje wewnętrzne i zewnętrzne*, T. Stępniewski, A. Gil (red.).
- Legvold R., *Russia's Unformed Foreign Policy*, „Foreign Affairs”, vol. 80, September/October 2001, issue 5.
- MacKinder H. J., *Democratizing Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*, New York 1944.
- Matuszak S., *Ukraińsko-rosyjski spór gazowy*, „Tydzień na Wschodzie”, OSW, 07.09.2011, nr 27 (187).
- Monaghan A., *Putin's Way of War. The 'War' in Russia's 'Hybrid Warfare'*, „Parameters”, Winter 2015–2016, 45 (4).
- Okara A., *Sovereign Democracy: A New Russian Idea or a PR Project?*, „Russia in Global Affairs”, July-September 2007, no. 2.
- Shaolei F., *China – US – Russia Trilateral Relations and the Restructuring of the Global Order*, [w:] Y. Hao, *Sino-American Relations. Challenges Ahead*, Farnham 2010.
- Skoneczny Ł., *Wojna hybrydowa – wyzwanie przyszłości? Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” (Wydanie specjalne: *Wojna hybrydowa*), 2015.
- Trenin D., *Russia's Spheres of Interest not Influence*, „The Washington Quarterly”, vol. 32, October 2009, no. 4.
- Wasiuta O., *Geneza pojęcia i zmiany podejścia do wojny hybrydowej w zachodnim dyskursie politycznym i wojskowym*, „Przegląd Geopolityczny”, 2016, nr 17.
- Zevelev I., *Russia's Policy Toward Compatriots in the Former Soviet Union*, „Russia in Foreign Affairs”, January-March 2008, no. 1.
- «Белоруссия — это историческая часть России». Новый скандал Минска с Москвой, „Белорусские новости”, 16.01.2017, <http://naviny.by/article/20161222/1482403028-belorussiya-eto-istoricheskaya-chast-rossii-novyy-skandal-minska-s>.
- Владимир Путин: Россия оставляет за собой право защитить проживающее в Крыму русскоязычное население, RT, 02.03.2014, <https://russian.rt.com/article/23429>.
- Власюк В. В., Карман Я. В., *Деякі основи поняття «гібридна війна» в міжнародному праві*, <http://lclaw.knu.ua/index.php/item/207-deyaki-osnovy-ponyattya-hibrydna-viyna-v-mizhnarodnomu-pravi-vlasiuk-v-v-karman-ya-v>.
- Договор о коллективной безопасности*, Tashkent, 15.05.1992, http://www.odkb.gov.ru/start/index_azb.htm.
- Караганов С. А., *Проблемы защиты интересов российско-ориентированного населения в ближнем зарубежье*, „Дипломатический вестник”, 1992, № 21–22.
- Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 30 ноября 2016 г.)*, Министерство иностранных дел РФ, http://www.mid.ru/ru/foreign_

policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkB6BZ29/content/id/2542248?p_p_id=101_INSTANCE_CptICkB6BZ29&_101_INSTANCE_CptICkB6BZ29_languageId=ru_RU.

Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 12 февраля 2013 г.), Министерство иностранных дел РФ, http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkB6BZ29/content/id/122186.

Нартов Н. А., *Геополитика: учебник для студентов вузов*, Москва 1999. *Святейший Патриарх Кирилл призвал Предстоятелей Поместных Церквей возвысить голос в защиту православных христиан востока Украины*, 14.08.2014, Русская Православная Церковь, <https://mospat.ru/ru/2014/08/14/news106782/>.

Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года, Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537, Министерство иностранных дел РФ, <http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/8abb3c17eb3d2626c32575b500320ae4!OpenDocument>.

Сунгуровський М., *Гібридна війна: уроки російсько-українського конфлікту*, http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1256.

